

ТЕОРІЯ ЕТНОСУ В ЕТНОЛОГІЧНИХ КОНЦЕПЦІЯХ УКРАЇНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ КІНЦЯ ХХ ст.

У статті проаналізовані позиції сучасної української етнології, її проблеми і фактори розвитку. Автор показує труднощі становлення теоретико-методологічних засад української етнологічної науки, а також її понятійно-термінологічного апарату.

Ключові слова: теорія етносу, етнологічна наука, українська етнологія, етносоціальні процеси, термінологія, наукова концепція.

Постановка проблеми. Розвиток людства на зламі століть (і тим більше тисячоліть) лише зайвий раз підкреслив першочерговість питань, пов'язаних із аспектами та проблемами «етнічного». На тлі процесів міжетнічної інтеграції та створення Єдиної Європи ми дотепер можемо досить чітко бачити як вирішуються етнічні проблеми на теренах колишньої Югославії або Радянського Союзу, або ж на Близькому Сході чи в Африці. Всі ці проблеми та процеси, котрі їм передують мають мотивувати сучасних політиків більш уважно ставитися до сфери етнічного. Разом із тим це спонукає до більш ґрунтовного і ретельнішого дослідження питань, які стосуються теорій етносу, нації, етнічності та проблематики етносоціальних, зокрема національних, процесів. Ми переконані, що вирішення такого завдання можливе лише за комплексного підходу, тобто із залученням не винятково якоїсь єдиної методології, а через синтезований підхід до етнологічних проблем.

Мета статті полягає в реконструкції поглядів українських дослідників на домінуючу в радянській науковій парадигмі теорії етнологічного аналізу, якою була так звана «теорія етносу». Актуалізує подібну студію ще й та обставина, що дотепер в українській гуманітаристиці немає більш менш ґрунтовної рефлексії з приводу того, наскільки теоретично правомірною є ця наукова конструкція в межах етнологічного осягнення історичного минулого людських спільнот.

Виклад основного матеріалу. На жаль, внаслідок відсутності тривалий час самостійної української науки, вітчизняна етнологічна наука наприкінці ХХ ст. мала лише форми зародку. В той же час варто звернути увагу на те, що під етнологією ми розуміємо науку, котра вивчає теоретико-методологічні аспекти феномену етнічного як явища. Під наукою, що емпірично вивчає розвиток і культуру певної етнічної чи етносоціальної спільноти, ми розуміємо етнографію. Виходячи з цього, потрібно акцентувати на тому, що українським науковцям, насамперед, потрібно звернути особливу увагу саме на теоретичні засади майбутньої української етнології. В наш час таке становище позначається ще й тим феноменом, коли сучасна етнологія зовсім не цікавиться саме теоретичним обґрунтуванням тих процесів і явищ, які відбуваються в сфері етнічного, зосереджуючи увагу переважно на практичному (фактично описовому) рівні, що є прерогативою саме етнографії.

Потрібно наголосити й на тому, що теоретико-методологічне обґрунтування безпосередньо науки етнології у планетарному масштабі також не має універсальності. У багатьох західних країнах, як відомо, вона має зовсім різні парадигми свого розвитку. Це стосується, перш за все, культурної антропології в Сполучених Штатах Америки, соціальної антропології у Великій Британії, етнографії в СРСР, Росії та Україні. Крім різновекторності парадигм розвитку, в етнологічній науці існує ще й значна кількість напрямів і шкіл: еволюціонізм, дифузійнізм, функціоналізм, структуралізм, культурний релятивізм, неоеволюціонізм, постмодернізм, соціологічна школа, етнопсихологічна школа, радянська школа тощо. Така розбіжність у методологічних і концептуальних аспектах зумовила й проблему термінологічного інструментарію етнології. На жаль, в етнологічних традиціях різних країн саме термінологічній базі етнологічної науки приділяється неналежна увага, а то й зовсім не приділяється.

Однак не можна сказати, що становлення та розвиток української етнології відбувався «з нуля». Витоки сучасної української етнології беруть свої початки в радянській науці. Остання, попри всю її заідеологізованість, зробила, на наш погляд, вагомий і значний внесок

у становлення сучасної вітчизняної етнології. Добре відомо, що саме радянськими вченими поставлено проблеми теорії етносу й етносоціальних процесів. Зрозуміло, що в Україні, яка була «периферією» Радянського Союзу, менше розвивалися саме теоретичні дослідження в етнології. До відомих радянських (які з 1990-х рр. перетворилися на російських) етнологів варто віднести С. Арутюнова, В. Козлова, Ю. Семьонова, М. Крюкова, М. Чебоксарова, К. Чистова, Г. Маркова, В. Піменова, В. Тішкова та багатьох ін. Однак найбільше в цьому напрямі зробили двоє діаметрально протилежних за поглядами вчених – Ю. Бромлей та Л. Гумільов.

Наприкінці ХХ ст. українська етнологічна наука, котра фактично вийшла з середовища «офіційної» радянської концепції, інколи сліпо продовжувала трактувати її положення. Негативною рисою, скажімо, було майже повне відкидання або механічне перенесення концепції Л. Гумільова. Крім цього, досить рідко залучалися теоретичні надбання західної етнології. Хоча потрібно відзначити, що мали місце й спроби синтезу різних концепцій. До негативних тенденцій вітчизняної етнологічної традиції потрібно віднести також той факт, що в її формуванні та розвитку майже не брали участі власне історики й етнографи. Пріоритети ж в Україні мали (і слід визнати – мають дотепер) філософи, соціологи, політологи, культурологи. Більше того, приділялася зовсім незначна увага і проблемам понятійно-термінологічного інструментарію етнологічної науки.

Отже, спробуємо визначити як підходять до розробки теорії етносу та проблематики етносоціальних процесів сучасні українські етнологи, а також визначимо яке місце належить цій проблематиці на сучасному етапі. Більшість учених продовжує дослідження, окреслені теорією етносу та етносоціальних процесів Ю. Бромлея. З іншого боку, чимало дослідників намагалися будувати свої концепції й на поглядах Л. Гумільова. Однак можна простежити і спроби їхнього поєднання. Прикладом такого синтезу можна вважати працю С. Макарчука «Український етнос», яка вийшла в 1992 р. [1]. Приймаючи основні постулати концепції Ю. Бромлея, український етнолог вважає, що й концепція Л. Гумільова не «позбавлена підстав», але головною ознакою етносу як виду він вважає «соціальне і культурно-духовне начало, а не біологічне» [1, 7]. Яскравим же прикладом механічного залучення концепції Л. Гумільова може бути монографія «Етногенез українського народу і становлення національної символіки», автором якої є В. Паучок [2], який, до речі, за фахом фізик.

Першою спробою кристалізації теоретико-методологічних засад української етнологічної науки можна вважати довідник «Етнонаціональний розвиток України: терміни визначення, персоналії», під редакцією Ю. Римаренка й І. Кураса, котрий з'явився в 1993 р. [3]. Оригінальними стосовно аналізу етнологічної проблематики в ньому відзначаються такі статті, як «Етнічне та соціальне в національному» (О. Картунов), «Етнічність» (В. Ігнатов), «Нація» (Ф. Горовський, О. Картунов, Ю. Римаренко) тощо. Феномен етнічності трактується авторами цілком у дусі примордіалізму, як «характерні, відмінні культури чи субкультурні сліди» [3, 184]. В той же час дослідники відзначили, що «етнічне та соціальне є взаємопов'язаними сторонами, без яких останнє в реальному житті просто не існує» [3, 184]. Це видання, на нашу думку, стало важливим базисом для подальшого розвитку української етнологічної науки.

Оригінальні думки було висловлено й у колективній монографії «Етнос і соціум», за редакцією Б. Попова [4]. Автори останньої зокрема переконували, що «етноси є феноменами таксономічними, а це означає, що соціум складається з системи спільностей, і етноси – лише одна з форм соціальних спільнот» [4, 20]. Так само й «етнічне обумовлюється системою соціально-типової діяльності, спрямованої на виробництво суспільних цінностей та інститутів, що є сутністю культури» [4, 22]. Дослідники дотримувалися «системного бачення явища «етнічності», як такого, що інтегрує в собі як природні, так і соціальні якості», чим також фактично синтезували погляди на цю проблему Ю. Бромлея та Л. Гумільова, зазначаючи, що «це, так би мовити, різні іпостасі однієї й тієї ж суті» [4, 64]. Вчені також відзначили, що «в етносі все перебуває в єдності, де кожний елемент буття пов'язаний з іншим і силою традиції набуває зв'язку генетичної пам'яті етнічна свідомість» [4, 65].

Певну прихильність до концепції Л. Гумільова виявили і автори монографії «Природа і етнос», яка з'явилась у 1994 р., під редакцією С. Крисаченка [5]. Вони відзначали, що «кон-

кретний етнос формується за певного поєднання чинників ландшафтних, геологічних, генетичних та ін.» [5, 29]. Автори запропонували також залучити в етнологічний інструментарій таку категорію, як «соціоетнос», під якою розуміється спільнота, що має всі ознаки етносу, передусім органіку, традиції, фольклор, спільноту мови і певну міфологію, і навіть (обов'язково) певний спільний проект майбутнього. Проте, соціоетнос насамперед характерний тим, що його члени є «соціоособами», а така «соціосооба» має дві основні риси: по-перше, вона повністю включена до певного соціального середовища, а по-друге – соціосооба спрямована на досягнення своєї соціальної мети; таким чином, соціоетнос має чимало спільних рис з «етнічною химерою» [5, 105].

Поряд із цим, в українській етнології 1990-х рр. розвивалися й інші підходи. Так, Ю. Римаренко, досліджуючи етносоціальну проблематику відзначав, що «етнічне, зрештою, і є те національно-специфічне, що визначає його неповторний лик, етнічну індивідуальність, ідентифіковану самовизначеність в поліетнічному суспільстві. Соціальне ж, що входить у структуру національного, на думку дослідника, робить акцент на створення соціальних умов етнічного буття» [6, 7]. Хоча не до кінця є зрозумілим, чому Ю. Римаренко вважає, що «розгляд нації як етносоціальної спільноти долає хибну тезу, що панувала в радянській науковій літературі про людину як безпосередню суспільну істоту» [6, 7]. Теза про те, що племя, народність і нація – це етносоціальні спільноти, була висунена і розроблена саме радянськими вченими й передусім Ю. Бромлеєм [7–9].

Серед сучасних вітчизняних етнологів на особливу увагу заслуговує творчий доробок А. Пономарьова. В 1994 р. побачив світ перший курс його лекцій – «Українська етнографія» [10], а в 1996 р. ще один – «Етнічність та етнічна історія України» [11]. У межах власної наукової концепції вчений також багато в чому наслідував радянську етнологічну традицію, хоча запропонував і чимало оригінальних теоретичних ідей. Зокрема А. Пономарьов доводить, що «етнічні категорії спроможні бути лише тлом етнічного життя, хоча їм також властива боротьба за задоволення соціально-економічних або культурних інтересів» [11, 11–12]. Крім того, він упевнений, що «можна говорити лише про ступінь етнічності, але не про її відсутність, бо ж етнічність визначається логікою внутрішнього її розвитку, підсилюючись розмаїттям природних та історичних умов» [11, 12]. Отже, А. Пономарьов не приховував прихильності до парадигми примордіалізму в трактуванні феномену етнічності.

Важливим продовженням довідника «Етнонаціональний розвиток України» стала й доволі фундаментальна «Мала енциклопедія етнодержавознавства», що вийшла в 1996 р., під редакцією Ю. Римаренка [12]. В енциклопедії чимало уваги приділено й теоретичним аспектам етнологічної проблематики. Серед авторів, які взяли участь у створенні цієї праці варто виділити, окрім Ю. Римаренка, В. Школьніяка, О. Майбороду, О. Картунова, І. Варзара, А. Шевченка, І. Кресіну, В. Панібудьласку, В. Скуратівського, В. Ігнатова, І. Музику, В. Огірчука та ін. Хоча в ній міститься чимало суперечностей і розбіжностей.

Вагомим дослідженням у декларованому напрямі стала праця Ю. Павленка «Історія світової цивілізації» (1996), де значну увагу приділено основним етнологічним засадам вітчизняної науки. Дослідник зокрема вважає, що «етносоціальні організми тотожні національно-державним» [13, 58], з чим важко погодитись, оскільки останні значно вужчі за перші. Крім цього, Ю. Паленко впевнений, що попередній розгляд проблем етнічного розвитку людства виразно продемонстрував, що їхнє розв'язання в межах суто стадійної парадигми вкрай недоцільне, і, в свою чергу, запропонував розробку концепції поліваріантності та цивілізаційної дискретності історичного процесу – на основі не лише соціально-економічних, а й культурно-релігійних та навіть деякою мірою етнічних параметрів [13, 151]. Не зрозуміло лише, що означає «навіть деякою мірою»? На нашу думку, етнічні параметри мають посісти в ній основоположне значення, адже немає безетнічних людей.

Досить оригінально теорію етносу та проблематику етносоціальних процесів представлено і в колективній праці «Життя етносу: соціокультурні нариси», авторами яких були Б. Попов, Л. Шкляр, М. Степико та ін. Вони вважають, що не будучи ні соціумом, ні суспільством, етнічна спільнота за класом складності та організованості значно їх переважає. На думку дослідників, у цьому соціокультурному утворенні синтезовано принаймні три типи складників (в певному розумінні стихій) – етносоціальна форма життя, духовна діяльність

людини (емоції, інтелект, воля) й біологічна форма життя і як саме вдається етнотипу приборкати зазначені стихії – наука достеменно не знає. Авторі наполягають на тому, що «за своєю природою етнос відрізняється від суспільства, тому що суспільство функціонує, а етнос живе..., тому що суспільство є сукупністю інституціоналізованих відносин, а етнос – середовищем драматичних людських стосунків... Проміжну ж позицію між етносом і суспільством займає нація, якій притаманні риси обох соціальних утворень» [14, 10].

Чи не найкращим прикладом того, що в українській етнологічній науці кінця ХХ ст. приділялася не зовсім належна увага теорії етносу та проблематиці етносоціальних процесів, може слугувати навчальний посібник «Теорія етносу», автором якого є О. Нельга [15]. Останній переконував, що «теорія етносу перебирає на себе функції методологічного обґрунтування всіх наук, що зосереджуються на дослідженні тих або тих боків етнічних процесів та їх наслідків» [15, 10]. На жаль, це видання, на нашу думку, не стало спробою переосмислення теорії етносу, а скоріше констатацією певних аспектів, пов'язаних з цією проблемою, переважно ментальності. О. Нельга навіть не намагався досягти безпосередньо термін «етнос» і дати йому обґрунтоване і довершене визначення. Навпаки, в посібнику подається декілька діаметрально протилежних і половинчастих тлумачень «етносу», що лише заплутує ситуацію. Автор визначає етнос і як «культурно-духовну спільність людей, споріднених між собою походженням, мовою, теперішньою або колишньою територією, ментально-архетипними та іншими (якими саме? – К. І.) ознаками» [15, 10]; і як «соціуми, що гуртуються довкола характерних ідей та активно з ними взаємодіють» [15, 39]. Зрештою, дослідник дійшов висновку, що «етнос – це форма соціальної консолідації, в якій індивідам гарантована всебічна безпека» (яким чином? – К. І.) [15, 73], а далі – «етнос є те, серед чого він є» [15, 118]. Крім цього, вчений доводить, що «етнос – поняття не суто соціальне, а екосоціальне» [15, 119]. Після цього О. Нельга каже: «етнос – є культура, що не розчинила себе у цивілізації» [15, 127], але, зрештою, повертається до того, що «етнос – явище соціальне і йому притаманний увесь спектр соціальних ускладнень» [15, 188]. Відтак, доводиться констатувати, що в ході розробки теорії етносу та етносоціальних процесів, потрібно більш ґрунтовно і виважено ставитись до понятійно-категоріального апарату та методологічно-теоретичної бази цих проблем.

Певну цікавість викликає і праця І. Онищенко «Етно- та націогенез» (1997) [16]. Зокрема дослідниця вважає, що «сьогоднішня наука про етнос не вважає його явищем суто соціальним, бо він – продукт не лише свідомості, а й людської природи, відображення певної фізичної або біологічної реальності і саме тому етнос існує за всіх соціально-політичних режимів, в будь-якій фазі розвитку народу» [16, 71]. Щоправда більшість уваги приділяється розгляду етногенезу саме українського етносу та формування української нації. Попри це, праця була безсумнівно важливим кроком уперед в розробці теорій етносу, етнічності та проблематики етносоціальних процесів.

З оригінальними поглядами на етнічну ідентичність в 1997 р. виступила і Л. Нагорна в праці «Національна ідентичність: український феномен в історичній перспективі» [17]. Дослідниця запропонувала розуміти етнічну ідентичність «однією з найбільш стабільних форм ідентичності, в основі якої лежить спільність походження, мови, традицій, своєрідний «голос крові» [17, 47]. Далі вона, за допомогою своїх теоретичних побудов, намагається розглянути національну самосвідомість українців.

Концентрований погляд на етносоціальну проблематику, а також на аспекти теорій етносу та етнічності було викладено переважно авторами згадуваної вище «Малої енциклопедії етнології» в навчальному посібнику «Основи етнології», який також з'явився в 1997 р., за редакцією Ю. Римаренка [18]. Авторі останнього досить ґрунтовно представили етнічну термінологію, феномен етнічності, етнічні форми існування людства, сутність понять «етнос» і «менталітет». Значна увага була приділена дослідникам й етнічній історії України.

Новий погляд на етнологічні проблеми в царині термінології та методології запропонувала й стаття Ю. Павленка «Структура та розвиток етнічної спільності», опублікована в часопису «Археологія» [19]. Цей дослідник висловив оригінальні погляди безпосередньо й на етносоціальну проблематику. Зокрема етнос він розглядає як «єдину соціокультурну си-

стему, здатну до самостійного розвитку. Суть категорії етнос, – на його думку, – можна розкрити через поняття соціальний організм. Завдяки культурно-мовній консолідації та виникненню спільної етнічної самосвідомості соціальний організм у своєму розвитку сягає стану організму етносоціального» [19, 17]. Фактично, Ю. Павленко продовжив цією працею дослідження, що розпочалося ще 1982 р. З іншого боку, вчений так і не дав відповідей і на чимало суперечливих питань у цьому контексті.

З 1998 р. в українській етнологічній науці спостерігається ще один важливий напрям у розробці теорії етносу та проблематики етносоціальних процесів, позначений дослідженнями філософсько-методологічного аналізу цих проблем. Це стосується, перш за все, теоретико-методологічних розробок таких вчених, як М. Степико й О. Мостяєв. Такий аналіз теорії етносу та проблематики етносоціальних процесів яскраво представлений у праці М. Степико «Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи», яка з'явилась 1998 р. [20]. «Проблема етносоціальної дійсності», для дослідника, – «і в теоретичному, і в практичному плані, проблема взаємозв'язку соціального та національного виступає як суперечність спільнот та суспільства, а також відчужених, знеособлених, раціоналізованих відносин людей, втілених в існуванні суспільних інституціональних утворень, і сукупного досвіду життєтворення того чи іншого народу» [20, 43]. М. Степико зокрема визначає соціум функціонуванням такої інтерсуб'єктивної реальності, як досвід життєдіяльності, а тому «соціальне у нього – це спосіб буття, поведінки, діяльність індивіда, визначений як природною, так і людською реальністю, що має яскраво виражені етнічні характеристики» [20, 42]. Крім цього, науковець доводить, що «етноси як конкретні, соціоприродні утворення – в будь-якому коліні свого родогенезу – є своєрідними «сумами» довжелезного ланцюга етогенезисного синтезу» [20, 110].

У докторській дисертації М. Степико зазначав, що «як феномен кожний етнос – це специфічна форма існування людського роду, соціокультурний організм на певній стадії цивілізаційної зрілості: нації, народності, племені, роду. Формування етносу, – зазначає далі дослідник, – відбувається на основі єдності способу буття певних спільнот, тому в логічно-коректному розумінні поняття «етнос» є загальнозначущим щодо всіх чотирьох стадій його зрілості» [21, 164]. Він також доводить, що «і природознавча етнологія, і гуманітарна об'єднані прагненням знайти ту засадничу реальність, яка б і детермінувала емпіричний життєвий процес, і виступала б основою відтворення самотності того чи іншого етносу в історичній перспективі» [21, 358].

У той же час О. Мостяєв розробляв погляд на «етнічні системи як дисипативні, що розвиваються під впливом енергетичних потоків, зберігаючи свою власну нерівноважність і розкриває особливості синергетичної парадигми, показуючи її значення як нелінійного погляду на розвиток систем», а «етнос розглядається як складна відкрита дисипативна система, що оптимізує зовнішнє та внутрішнє розмаїття» [22, 6], чим підкреслюється застосування концепції Л. Гумільова. На думку О. Мостяєва, «розвитку етносу притаманна циклічність, а на початку кожного циклу етнос відтворює типову соціальну систему, яка на нетривкий час стабілізується, однак поступово відбувається розклад соціуму, соціальна структура замикається, стає менш динамічною, а в етносі нарощується хаос, зростає соціальне бродіння, а наприкінці цих циклів відбуваються повстання, селянські війни, розпад держав» [22, 6–7].

Із соціологічним підходом до розгляду проблем теорії етносу та інтерпретації етносоціальних аспектів виступила Т. Рудницька в публікації «Етнос і нація: спроба понятійно-термінологічного розмежування», що з'явилась 1998 р. у журналі «Соціологія: теорія, методи маркетинг» [23]. Дослідниця, проаналізувавши погляди етнологів на проблеми теорій етносу, етнічності й етносоціальних процесів, пропонувала «визначити категорію нація як сукупність громадян однієї держави, котра створюється внаслідок політичної інтеграції, етнічних (або релігійних) спільнот у межах єдиної держави» [23, 25]. В той же час, «етнос є спільнотою, утвореною на культурно-історичних та духовно-регулятивних засадах» [23, 25]. Отже, можна констатувати, що наприкінці 1990-х рр. сталися помітні зрушення й щодо аналізу категоріального апарату вітчизняної етнологічної науки.

Проблематика етносоціальних процесів та питання теорії етносу у філософсько-методологічному тлумаченні знайшли своє відображення і в колективній монографії «Феномен

нації: основи життєдіяльності», за редакцією Б. Попова [24]. Вона стала важливим теоретичним продовженням праць «Етнос і соціум» і «Життя етносу: соціокультурні нариси». Серед її авторів варто виділити О. Карізьку, В. Пустотіна, Р. Додонова, М. Степико, В. Огірчука та ін. В цій праці вчені доводять, що «якщо розуміти середовище етносу як етно-соціально-природне (а не виняткове природне в дусі Л. Гумільова), то можна стверджувати, що внутрішня стабільність конкретного етносу забезпечується безперервним обміном «потокми» інтелектуальної, економічної та іншими видами «енергії» між етносом і середовищем» [24, 102]. Основним методологічним засобом для розгляду етнічного феномена в його розвитку, на думку дослідників, «є розуміння етносу як діалектичної єдності двох сторін: природно-біологічної та соціальної. В етнічних же спільнотах біологічне існує через соціальне і навпаки» [24, 138].

Стосовно концепції етносу як біосоціального феномену та залежності його кордонів від природного середовища йдеться у публікації В. Ричкова «Про концепцію етнічної диференціації суспільств» [25]. В її основу було покладено концепцію італійського етнолога В. Абрुзі, котра своєю чергою була викладена ще 1982 р. у студії «Екологічна теорія та етнічна диференціація між людськими популяціями» [26]. Стрижнева ідея цієї концепції полягає в тому, що для аналізу етнічних відмінностей як результату соціальної поведінки можна використовувати екологічну теорію [25, 151]. Залучаючи положення В. Абрुзі, В. Ричков дійшов висновку, що «етнос існує з самого початку історії людства, так само як і соціальний організм» [25, 157]. Фактично автор виступає за окреме вживання понять «етнос» та «етносоціальний організм», оскільки етнос є біосоціальним феноменом, а це поняття ширше категорії етносоціальний організм.

У контексті нашого дослідження привертає увагу й праця В. Кафарського «Нація і держава: Культура, Ідеологія, Духовність», опублікована 1999 р. [27]. Визначення етносу щоправда в ній взято з монографії «Феномен нації», але висловлюються й оригінальні думки. Наприклад, дослідник доводить, що «не існує соціальності взагалі, всяка соціальність – це світ певного етносу як наслідок його етогенезу» [27, 18]. Крім цього, науковець впевнений, що «загалом розвиненість соціальної структури, її ускладнення – істотний показник зрілості нації як спільноти, її відмінності від етносу» [27, 84]. Якщо ж «соціальні інтереси – це переважно інтереси соціальних суб'єктів, що виникають у процесі суспільного виробництва, то національні (етнічні? – К. І.) інтереси та конфлікти, що виникають на їх основі, – це практично вся сфера людського життя, а точніше – життєдіяльності, що стає, таким чином, сферою життєвих інтересів того чи іншого народу як певної спільноти, пов'язаної з природним середовищем, її біопотенціалом, що забезпечує той чи інший етнос життєвими ресурсами відтворення і розвитку» [27, 116]. Чимала увага була зосереджена В. Кафарським і на політико-культурологічному аналізі таких спільнот, як етнос і нація.

Разом із тим, одним із найбільш помітних у сучасній українській етнологічній науці дослідників є, на нашу думку, В. Балушок. Ще наприкінці 1990-х рр. у статті «Етнічне й національне: динаміка взаємодії» він переконував, що «ігнорування дії етнічного чинника є великою помилкою, а етнічний момент суттєво впливає на національний й у складі націй дійсно поєднуються соціальний організм та етнос» [28, 96]. На думку дослідника, «етноси є об'єктивними, незалежними від волі самих людей, утвореннями. Кожен етнос виступає соціокультурним механізмом адаптації даного локального варіанту людства до певних соціальних умов» [28, 97]. За В. Балушком, «етнічне далеко не тотожне національному і навпаки, а власне етнічне в реальному житті не існує поза соціальними інститутами. Зокрема найсприятливіші умови для існування та розвитку етносу створює наявність власного соціально-історичного організму, державності». Дослідник також вважає, що «визначення радянськими вченими типів етносоціальних спільнот не слід заперечувати як непотріб» [28, 99]. Важливим є і твердження про те, що «взаємодія етнічних і соціальних організмів та співвідношення власне етнічного й етносоціального, зокрема в стадіальному плані, істотною мірою становлять цілину для дослідників» [28, 103]. В. Балушок впевнений, що «вектори розвитку власне етнічних і етносоціальних процесів мають збігатися, тому що розбіжність їх спричиняється до згубних наслідків для відповідних етнічних та етносоціальних спільнот» [28, 104].

Ще однією вагомою розробкою цього вченого можна вважати статтю «Етнічні міграції та українська етногенетична ніша» [29]. Згідно В. Балушка, «жоден етнос не може утворитися без наявності етногенетичної ніші». Однак згодом ця «ніша перетворюється з природною на природно-соціальну. І чим довше мешкають у конкретній місцевості люди, тим соціальний аспект такої ніші набуває більшої ваги» [29, 23]. Взагалі потрібно констатувати ще одну спробу синтезу двох радянських концепцій, до якої схилився й В. Балушок.

Аналіз теорії етносу та проблематики етносоціальних процесів в українській етнології кінця ХХ ст. знайшов місце й у науковому доробку В. Лісового, зокрема в другій редакції його статті «Етнос і нація» [30]. «Припускати наперед, що в реальності існують такі об'єкти як етнос, нація – об'єкти, які не залежать від нашого осмислення цієї реальності, – зазначає дослідник, – є хибною методологією». На думку В. Лісового, «це не означає, що етноси чи нації не є реальністю: це тільки означає, що виокремити такі об'єкти неможливо, не витворивши такі концепти етносу і нації, бо тільки витворивши такі концепти ми і здатні виявляти ті факти, які розглядаємо як вияв життя етносів чи націй» [30, 21]. В. Лісовий визначає етнос як «групу культур, об'єднаних у спільноту з допомогою таких елементів культури як мова, певний світогляд та спосіб поведінки» [30, 22–23]. Однак і доводить, що «культурна спільність і етнічна самосвідомість повинні розглядатися як взаємопов'язані, але не тотожні речі» [30, 23].

Відносно важливості постійного вдосконалення теоретико-методологічних аспектів етнологічної проблематики може свідчити, якраз вище згадувана публікація В. Лісового. Вона вже значно ширше підходить до проблеми, ніж така ж публікація вченого за 1993 р. [31]. Сам В. Лісовий називав її «занадто «сирою», а в окремих твердженнях помилковою. Ось чому вона зазнала майже повної переробки» [30, 18].

Окреслення місця теорії етносу та проблематики етносоціальних процесів відобразило певною мірою й у статті Т. Ковтунович «Етнос: концептуальні підходи до проблеми визначення» [32]. В ній проаналізовано різноманітні підходи з означеної проблематики в радянській, західній і сучасних російській та українській етнологічних думках. Дослідниця зокрема зазначила, що «проблемою сучасної пострадянської науки є те, що в ній спостерігається тенденція переходу від однієї крайності до іншої. Відкинувши догматичну парадигму історичного матеріалізму та наукового комунізму, деякі вчені ставлять під сумнів взагалі можливість пізнання феномена етнічності» [32, 5]. Підводячи підсумок, Т. Ковтунович дає визначення терміну «етнос», під яким «розуміється завершена система, яка має найглибшу протяжність у часі і найзавершеніша у просторі, а специфіка його полягає у формах самовідтворення і розвитку, які проявляються через етнічну культуру і відбиваються у свідомості» [32, 6]. Таким чином, концептуальні підходи до теорій етносу, етнічності та проблематики етносоціальних процесів потребують подальшої розробки та вдосконалення. Про їх першочерговість може свідчити все більше зростаючий інтерес серед сучасних українських дослідників [33].

Відносно періоду на зламі тисячоліть виокремилася ще одна не зовсім позитивна тенденція відносно студіювань етнологічних проблем, пов'язана з тим, що проблематика теорії етносу стала досліджуватися переважно не етнологами. Зокрема таку функцію перебрала на себе культурологія. Яскравим прикладом цього є посібник В. Боканя «Культурологія», де постулювалося, що «теорія етносу методологічно обґрунтовує наукові пошуки, дослідження походження етнічних процесів, їх наслідків для розвитку нації. Значення ж цієї теорії зростає, як і цінність кожної людини» [34, 51]. Визначення поняття етносу тут взагалі було взято з однієї із дефініцій згаданого вище О. Нельги, стосовно того, що «етнос – культурно-духовна спільність людей» [34, 51]. В. Бокань спробував розкрити також проблеми, пов'язані з етнонаціональним культурним процесом, національним характером, свідомістю і самосвідомістю як феноменами суто культури.

Крім цього, на превеликий жаль, позадисциплінарна та фрагментарна розробка теорій етносу, етнічності та проблематики етносоціальних процесів вела до явних псевдонаукових тлумачень цих питань. На нашу думку, використовуючи термінологію Л. Гумільова, їх можна назвати певними «етнологічними химерами». Зокрема до такого гатунку праць можна віднести твір Ю. Канигіна «Віхи священної історії» (1999) [35]. Згідно нього, весь етногенез

розкривається тільки через Біблію – «велику програму людства», яка «дуже допомагає шукати своїх предків» [35, 131, 132, 136, 137]. Сучасна ж теорія етногенезу – це «найжахливіша сатанинська зброя, дія якої полягає в позбавленні розуму народу чи цілої раси» [35, 148].

Ще однією «етнологічною химерою» можна вважати і такі публікації, як, наприклад, стаття О. Галушко «Ми є народ», опублікована в журналі «Вітчизна» [36]. Цей дослідник взагалі вважає, що етнос може бути, а потім перестає бути собою, коли про це забуває, а потім знову стає ним і так не один раз. Автор показує це на прикладі українського етносу (хоча він навіть не згадує такого поняття), який «перестав бути народом (етносом? – К. І.), догідливо сплачуючи данину ординським ханам та іншим завойовникам... Ми (українці? – К. І.) втрачали високе звання народу, коли приречено схиляли голову перед тиранами, оспівуючи чужих вождів та власних манкрутів» [36, 3]. Однак не зрозуміло, ким же «ми» були в цей час, якщо не народом-етносом? На жаль, подібних прикладів можна чимало знайти дотепер. Цей факт засвідчує, що сучасній українській етнологічній науці потрібна потужна теоретично-методологічна основа, яка б змогла протистояти такого роду етнологічним химерам, які вносять лише плутанину і в без того непросту ситуацію.

Висновки. Українська етнологічна наука наприкінці ХХ ст. перебувала на стадії свого теоретико-методологічного формування, що вимагало значної уваги, у першу чергу, з боку етнографів та істориків, які мали створити її належні теоретичні засади. Крім того, сучасна українська етнологічна традиція продовжує в основному етнологічні концепції радянських вчених, переважно Ю. Бромлей та Л. Гумільова. Подекуди вони сліпо копіюються без критичного аналізу, хоча є й спроби їх переосмислення та синтезованого тлумачення. Ще одним негативним фактором розвитку сучасної вітчизняної етнологічної думки є, на нашу думку, фрагментарність етнологічних досліджень та позадисциплінарні побіжні розробки. У першу чергу, етнологічним проблемам присвячують увагу філософи, соціологи, політологи, культурологи, навіть фізики. Це призводить і до відсутності належного понятійно-термінологічного інструментарію української етнології. Втім, серед українських дослідників, які визначили напрями розвитку української етнологічної думки на сучасному етапі, слід виділити В. Балушка, О. Картунова, В. Лісового, Ю. Павленка, А. Пономарьова, Б. Попова, Ю. Римаренка, М. Степико та ін. Крім цього, ще однією характерною особливістю етапу становлення сучасної вітчизняної етнологічної науки стала відсутність авторських фундаментальних концепцій і теорій, присвячених теоретичному осягненню етносу, етнічності та етносоціальних процесів. Переважно такі студії містилися у довідниках, посібниках, статтях і колективних монографіях, які досить часто визначали однакові речі по-різному.

Список використаної літератури

1. Макарчук С. А. Український етнос (виникнення та історичний розвиток) / С. А. Макарчук. – К. : НМК ВО, 1992. – 148 с.
2. Паучок В. К. Етногенез українського народу і становлення національної символіки / В. К. Паучок. – Тернопіль : [Б. в.], 1993. – 199 с.
3. Етнонаціональний розвиток України : Терміни, визначення, персоналії / під ред. Ю. І. Римаренко, І. Ф. Кураса. – К. : [Б. в.], 1993. – 800 с.
4. Етнос і соціум / під ред. Б. В. Попова та ін. – К. : Наук. думка, 1993. – 172 с.
5. Природа і етнос / під ред. В. С. Крисаченко та ін. – К. : Наук. думка, 1994. – 208 с.
6. Римаренко Ю. І. Нація як етносоціальний організм / Ю. І. Римаренко // Освіта. – 1994. – 14 грудня. – С. 7.
7. Бромлей Ю. В. Этнос и этносоциальный организм / Ю. В. Бромлей // Вестник АН СССР. – 1970. – № 8. – С. 48–54.
8. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса / Ю. В. Бромлей. – М. : Наука, 1983. – 412 с.
9. Бромлей Ю. В. Этносоциальные процессы: теория, история, современность / Ю. В. Бромлей. – М. : Наука, 1987. – 336 с.
10. Пономарьов А. П. Українська етнографія / А. П. Пономарьов. – К. : Либідь, 1994. – 320 с.
11. Пономарьов А. П. Етнічність та етнічна історія України / А. П. Пономарьов. – К. : Либідь, 1996. – 272 с.
12. Мала енциклопедія етнодержавознавства / під ред. Ю. І. Римаренко. – К. : Довіра : Генеза, 1996. – 942 с.
13. Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації : Соціокультурний розвиток людства / Ю. В. Павленко. – К. : Либідь, 1996. – 360 с.
14. Життя етносу : соціокультурні нариси / під ред. Б. Попова, В. Ігнатова, М. Степико та ін. – К. : Либідь, 1997. – 240 с.

15. Нельга О. В. Теорія етносу : Курс лекцій / О. В. Нельга. – К. : Тандем, 1997. – 368 с.
16. Онищенко І. Г. Етно- та націогенез (Етнополітологічний аналіз) / І. Г. Онищенко. – К. : Четверта хвиля, 1997. – 240 с.
17. Нагорна Л. Національна ідентичність: український феномен в історичній перспективі / Л. Нагорна // Розбудова держави. – 1997. – № 7–8. – С. 47–55.
18. Основи етнодержавознавства / за ред. Ю. І. Римаренка. – К. : Либідь, 1997. – 656 с.
19. Павленко Ю. Структура та розвиток етнічної спільності / Ю. Павленко // Археологія. – 1997. – № 3. – С. 15–25.
20. Степико М. Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз) / М. Т. Степико. – К. : Тов-во «Знання», КОО, 1998. – 252 с.
21. Степико М. Т. Філософсько-методологічний аналіз становлення та буття етнопонаціональних спільнот / М. Т. Степико : дис. ... д-ра філос. наук. – К., 1998.
22. Мостяєв О. І. Історичне буття етносу (філософсько-методологічний аналіз) / О. І. Мостяєв : автореф. дис. ... канд. філос. наук. – К., 1998.
23. Рудницька Т. Етнос і нація: спроба понятійно-термінологічного розмежування / Т. Рудницька // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 3. – С. 17–27.
24. Феномен нації : основи життєдіяльності / за ред. Б. В. Попова. – К. : Тов-во «Знання», КОО, 1998. – 264 с.
25. Ричков М. Про концепцію етнічної диференціації суспільств / М. Ричков // Археологія. – 1998. – № 4. – С. 151–159.
26. Abruzzi W. S. Ecological Theory and Ethnic Differentiation among Human Populations / W. S. Abruzzi // Current Anthropology. – 1982. – Vol. 23. – № 1.
27. Кафарський В. Нація і держава : Культура, Ідеологія, Духовність / В. Кафарський. – Івано-Франківськ : Плай, 1999. – 336 с.
28. Балушок В. Г. Етнічне й національне: динаміка взаємодії / В. Г. Балушок // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 1. – С. 93–107.
29. Балушок В. Г. Етнічні міграції й українська етногенетична ніша / В. Г. Балушок // Проблеми міграцій. – 1998. – № 3. – С. 23–28.
30. Лісовий В. Етнос і нація / В. Лісовий // Народна творчість та етнографія. – 1999. – № 1. – С. 18–32.
31. Лісовий В. Етнос і нація / В. Лісовий // Вісник АН України. – 1993. – № 10. – С. 47–57.
32. Ковтунович Т. Етнос: концептуальні підходи до проблеми визначення / Т. Ковтунович // Історія України. – 1999. – № 29–30. – С. 5–6.
33. Див. напр.: Борусевич О. Етносоціальні пріоритети українців / О. Борусевич // Віче. – 1999. – № 11. – С. 105–109; Етносоціальні процеси на Середньому Подніпров'ї : Минувле і сучасність : Тези доповідей та повідомлень міжнародної конференції. – Черкаси : [Б. в.], 1999. – 42 с.
34. Бокань В. Культурологія / В. Бокань. – К.: МАУП, 2000. – 136 с.
35. Каньгін Ю. М. Вехи священої історії / Ю. М. Каньгін. – К. : Україна, 1999.
36. Галушко О. Ми є народ / О. Галушко // Вітчизна. – 2001. – № 1–2. – С. 2–10.

Одержано редакцією 15.05.2014

Прийнято до публікації 23.06.2014

Аннотация. *Ивангородский К. В. Теория этноса в этнологических концепциях украинских исследователей конца XX в. В статье проанализированы позиции современной украинской этнологии, ее проблемы и факторы развития. Автор показывает трудности становления теоретико-методологических принципов украинской этнологической науки, а также ее понятийно-терминологического аппарата.*

Ключевые слова: *теория этноса, этнологическая наука, украинская этнология, этносоциальные процессы, терминология, научная концепция.*

Summary. *Ivangorodsky K. The theory of ethnos in ethnologic conceptions of the Ukrainian researchers of the end of 20th century. The main position of modern Ukrainian ethnology, its problems and factors of development are determined in this article. The author defines difficulties of the formation of theoretic and methodological base of Ukrainian ethnology, and also its conceptually-terminological apparatus, specific features of ethnology as science, its place in the complex of the humanities. The second part of the article is devoted to the description of the place of theory of ethnos and problems of ethno-social processes as main aspect in modern Ukrainian ethnology. With the help of historiographical analyses author tries to solve this problem and makes the conclusion that the problem should be given more attention. Ukrainian ethnologic science in the end of 20th century was on the stage of the theoretical and methodological forming that required considerable attention, firstly, from the side of ethnographers and historians that had to create the proper theoretical principles. In addition, modern Ukrainian ethnologic tradition continues ethnologic conceptions of soviet scientists mainly.*

Key words: *theory of ethnos, ethnologic science, Ukrainian ethnology, ethno-social processes, terminology, scientific conception.*